

עיר אחת, שתי תקופות

תל ערד המקראי מציג שרידי עיר חשובה מהתקופה הכנענית ומצודה גדולה מהתקופה הישראלית. הבית הערדי, מפעל המים המרשים והמקדשים, הם רק חלק מהמצאים הארכיאולוגיים המרתקים שהתגלו במקום. הזמנה לביקור בגן לאומי תל ערד

כתב: יהודה גוברין, ארכיאולוג | צילומים: ארכיון רשות הטבע והגנים

במקום בשנים 1962-1966 והשנייה בין 1971-1980. בחפירות שהחלו בתל ערד בשנת 1962 על ידי משלחת בראשותה של פרופ' רות עמירן, נחשפה עיר גדולה המשתרעת על שטח של כמאה דונם. לאחר כ-20 שנות חפירה, נחשפו כ-15% משטח העיר ונתגלו ממצאים עשירים המעידים על אורחות חיי תושביה באלף השלישי לפני הספירה (לפני כ-5,000 שנה).

חשיבותה המחקרית הרבה של ערד הכנענית נובעת ממצבם המצוין של השרידים הארכיאולוגיים שהשתמרו במקום ומן האפשרות שנקרתה לחוקרים לחשוף חלקים נרחבים מן העיר ללא כל קושי והפרעות של שכבות ארכיאולוגיות מאוחרות לקיומה של העיר הכנענית, שכן העיר לא יושבה יותר לאחר התקופה הכנענית הקדומה.

מן העיר הכנענית נחשפו חומה היקפית אשר בה משולבים מגדלים ושערים, רחובות, רובעי מגורים, מפעל מים מרשים, מתחם פולחני וארמון המצויים בסמוך למרכז של היישוב.

על פי הממצאים הארכיאולוגיים העשירים שהתגלו ניתן ללמוד כי תושבי המקום עסקו בחקלאות בעל, בגידול צאן ובקר ובמסחר רחב היקף. קשרי מסחר ענפים היו לערד הכנענית עם מצרים, דרום סיני ועבר הירדן. ייתכן שערד הכנענית הייתה מרכז לסחר בנחושת בשל מיקומה בין המדבר לארץ הנושבת. סיום ההתיישבות בערד (בקיורב - 2,650 לפנה"ס) קשור ככל הנראה לתהליך של השחנה אקלימית דרסטית אשר אירעה בסוף האלף השלישי לפני הספירה והביאה לנטישתה של העיר ולהפסקת ההתיישבות העירונית במקום מאז ועד ימינו.



גן לאומי תל ערד. שרידי המצודה היהודאית

הנגב כי בא ישראל דרך האתרים, וילחם במ וישב מהם שבי" (במדבר כא, א). על פי ספר יהושע, ערד הכנענית הוכתה על ידי בני ישראל כחלק ממסע המלחמה שערך יהושע בכנען והיא נזכרת בין 31 ערי כנען שמלכיהן נוצחו במלחמות הכיבוש של שבטי ישראל בהנהגתו של יהושע (יהושע יב, יד).

בתקופת ההתנחלות הישראלית, עולה גורל ההתיישבות בנגב בחלקם של השבטים יהודה ושמעון. על פי ספר שופטים, נמסר איזור "נגב ערד" על ידי שבטי הדרום הישראליים לקיניים (שופטים א, עז). יישובם של הקיניים בערד היה ככל הנראה בשל נדר החרם שאותו נדרו בני ישראל בהיותם במדבר, לאחר שהובסו על ידי מלך ערד (במדבר א, ב).

עיר ממלכה כנענית

בתל ערד נערכו חפירות במשך 18 עונות חפירה. משלחת ראשונה פעלה

ל ערד, אתר ארכיאולוגי הנמצא בתחומי הגן הלאומי הקרוי על שמו, שימר באופן מופלא את שמו הכנעני על ידי נוודי האזור, אף שלא יושב במשך אלפי שנים. התל מצוי בנגב המקראי (בקעת באר שבע-בקעת ערד). במרכזה של בקעת ערד, בספר הַאֲרֵצִי־שְׂרָאֵלִי שבין הרי יהודה מצפון ובין רכסי הרי הנגב מדרום. גובהו של התל 576 מטר מעל פני הים והוא ממוקם על כמה גבעות סלע גיר קירטוניות המתנשאות מתוך קרקעות הלס של הבקעה. תל ערד כולל שני חלקים: העיר הכנענית ותל המצודות היהודאיות, ועל שמו נקראת היום העיר ערד, המצויה כ-8 ק"מ ממזרח לתל.

ערד במקרא

ערד נזכרת לראשונה במקרא בספר במדבר, כעיר ממלכה כנענית שמנעה את חדירתם של בני ישראל לכנען מכיוון דרום, בעת ניסיונם הראשון לכבוש את הארץ. "וישמע הכנעני מלך ערד וישב

לטיול יצאנו

איך מגיעים? דרך כביש 31 המחבר בין כביש 90 (צומת נוה זרה) - תל שוקת עד כביש 40 (צומת להבים). יש לפנות צפונה בצומת תל ערד הנמצאת ממערב לעיר ערד. משך הסיור: שעה-שעתיים. מסלול: רגלי, קל, מתאים למשפחות. שעות פתיחה: בקיץ: 8:00-17:00, בחורף: 8:00-16:00, בימי שישי האתר נסגר שעה אחת קודם. עלות כניסה: מבוגר - 13 ש"ח, ילד - 7 ש"ח. לפרטים נוספים: 057-7762170, עבדאללה גבועה, מנהל האתר. להזמנת סיור מודרך: טלפקס - michalg@npa.org.il, 08-6467546



מפעל המים. עומקו כ-16 מטר וקוטרו כ-4.5 מטרים



הדביר. קודש הקודשים של המקדש

המקדשים - במרכז של העיר הכנענית, נחשף מתחם פולחני כנעני הכולל צמד מקדשים גדול וכמה מבנים נוספים המקיפים מתחם מרכזי. בתוך המקדש הדרומי נתגלתה מצבה פולחנית, מסותתת מכל עבריה, ניצבת על צדה הצר ופונה כלפי דרום.

משמעות המצבה בעולם הפולחן הכנעני הייתה רבה שכן היא מייצגת אלוהות כנענית קדומה. מצבות פולחניות כנעניות כגון זו, נצטוו בני ישראל לנתץ ולשבור בכובשם את ערי עממי כנען (שמות לג, כד: לד, יג). בצמוד למקדש הצפוני נתגלה מזבח בנוי שנועד להקרבת קורבנות ובצמוד אליו אגן פולחני בנוי לוחות אבן שנתגלה כשהוא מלא בעצמות בעלי חיים.

אתרים מומלצים לסיור במצודה היהודאית:

המצודה היהודאית הממלכתית - המצודה הממלכתית ששוחזרה בתל ערד היא מצודה מלאה שהתקיימה במקום ככל הנראה מן המאה התשיעית ועד למאה השישית לפנה"ס. המצודה שגודלה 50X50 מטר בקירוב, נבנתה כשצלעותיה מכוונות לארבע רוחות השמים.

שער המצודה נבנה במרכז הצלע המזרחית ומשני צדדיו שני מגדלי שער מרשימים. חומת המצודה המלאה ששוחזרה במלוא היקפה נבנתה בצורת זיג זג, וכל כמה

אגן ניקוז מקומי שבתוכו התמקמה העיר הכנענית. החומה נבנתה מקיר מלא ועוביה היה כ-2.5 מטרים. בסיס החומה נבנה מאבני קירטון וצור מקומיות עד לגובה של כ-0.5 מטרים, ועיקרה של החומה נבנה ככל הנראה מלבני בוץ מיובשות בשמש אשר לא השתמרו. בחומת העיר נבנו שערים, פשפשים ומגדלי הגנה רבועים וחצי עגולים שבלטו מקו החומה כלפי חוץ.

מפעל המים - במקום הנמוך ביותר בעיר הכנענית, נבנה מפעל מים מרשים אשר איפשר את קיומה היום יומי של העיר ערד המצויה בסביבה צחיחה ונטולת מקורות מים חיים. לדעת חופרי האתר, ייתכן כי קדם לקיומו של מפעל המים מאגר מים פתוח אשר ניקז את מי הנגר מפני השטח העירוניים. מפעל המים העירוני נחפר לעומק של כ-16 מטר וקוטרו כ-4.5 מטרים. בחלקו התחתון הוא חצוב בסלע, בחלקו המרכזי מדופן באבני צור "משאש" גדולות, ובחלקו העליון שוחזרו קירות התמך המאוחרים (ככל הנראה מן התקופה הרומית) שדיפנו את דפנות הפיר באבני גזית. בסמוך למפעל המים השתמר מבנה גדול ומרשים מן התקופה הכנענית הקדומה שמוגדר על ידי חופרי האתר כמצודת נציב המים. בסמוך למפעל המים מתקני מים מאוחרים יותר מהתקופה הרומית וביניהם תעלות ניקוז, בורות שיקוע, מקווה ובור מים מטווח.

הבית הערדי - בית המגורים שנחשף בערד והמכונה במחקר "הבית הערדי" הוא בית רחוב חד קומתי. על פי רוב, ציר המבנה היה צפון-דרום - הפתח כלפי מזרח וחצר הבית מצויה בדרך כלל ממזרח למבנה. לאורך כתלי הבית אפשר למצוא במרבית בתי העיר ספסלי אבן, רצפת הבית לעתים נמוכה ממפלס הרחוב ואליה ניתן היה לרדת במדרגות.

ברצפת הבית ניתן לזהות שרידי מצבות אבן פולחניות אשר שימשו ככל הנראה כאלילי הבית. קירות הבית הערדי היו בנויים בבסיסם מאבני שדה מקומיות ועליהן יש לשחזר קירות מלבנים מיובשות בשמש. הקירות היו מטווחים בטיח חרסיתי ויש להניח שהיו אף מעוטרים בצבע אדום כדוגמת העיטור בדגם הבית הערדי שנתגלה בחפירות.

תל המצודות היהודאיות

במרומי העיר הכנענית ועל חורבותיה, נבנו לאחר פער יישובי ארוך בשנים (כ-1,400 שנה), מבנים מתקופת ההתנחלות הישראלית, אשר שרידים ממנה נתגלו בעיקר במערב תל המצודות, בחפירות שניהל במקום פרופ' יוחנן אהרוני מתחילת שנות ה-60 ועד אמצע שנות ה-70. ייתכן ושכבת ההתנחלות שנחשפה במקום קשורה ליישוב הקייני שהתיישב בערד על פי המתואר בספר שופטים א, טו. על שרידי יישוב ההתנחלות הוקמה מצודה ממלכתית שראשיתה ככל הנראה בימי הממלכה המאוחדת במאות העשירית או התשיעית לפנה"ס.

קיומה של מצודה ממלכתית זו בנגב ערד, נבעה מן הצורך לשמור על גבולה הדרומי של הממלכה בעיקר מפני נוודי המדבר. בתל המצודות נחשפו כשש שכבות של מצודות שנבנו וחרבו לאורך כל תקופת בית ראשון, והוא מכיל שרידים ארכיאולוגיים מרתקים מכל הרצף הארכיאולוגי המקראי, מראשית ימי בית ראשון ועד חורבן ארץ יהודה במאה השישית לפנה"ס.

אתרים מומלצים לסיור בעיר הכנענית:

חומת העיר - תוכנית חומת העיר בתל ערד היא השלמה ביותר הידועה עד כה מאתרי התקופה הכנענית הקדומה בארץ. חומת העיר הכנענית נתגלתה לאורך של כ-1,200 מטר והיא משתרעת על קו פרשת המים של כמה גבעות היוצרות

מקומות נוספים המומלצים לטיול באזור

כתבה: מיכל גלברד, מרכז הדרכה נגב צפוני

- סוגרים, הבאר הכי עמוקה בארץ, ומפעל מים ענק ומרהיב, מלפני כ־3000 שנה. מצומת שוקת נפנה ימינה בכביש 60, לכיוון באר־שבע, ובצומת תל שבע נפנה שמאלה עד לשילוט לתל, מימין.
- דרומה לתל ערד נמשך כביש 80 לכיוון כביש 25 (צומת ערוער) משם ניתן לפנות צפונה לכיוון באר שבע ולהשלים מסלול מעגלי באזור המשלב ביקור בשני התלים הגדולים - ערד ובאר שבע.
- **בעיר ערד ובסביבותיה:**
- ניתן לשלב ביקור ברובע האומנים הנמצא בכניסה לעיר ערד ולבקר במוזיאון הזכוכית, במוזיאון הבובות ועוד.
- ממצאי החפירות מתל ערד מוצגים במרכז המבקרים שבמבנה המתנ"ס בערד, וניתן לבקר במקום, בתשלום.
- מיטיבי הלכת שבינינו יכולים לטייל באין ספור שבילים חדשים שסומנו לאחרונה סביב העיר ערד.
- **הערה:** חובה להצטייד במפת סימון שבילים מתאימה!
- מאפריל 2010 ניתן יהיה להזמין לקבוצות הדרכה מומחזת בגן לאומי תל ערד עם שחקנים מקצועיים!
- הדרכה חווייתית ומהנה המותאמת לילדים ולמבוגרים כאחד

- מזרחית לתל ערד שוכנת העיר ערד, שממנה יוצא כביש מפותל ויפה (כביש 3199) המסתיים בגן לאומי מצדה, למרגלות הסוללה הרומאית. ניתן לעלות ברגל בשביל נוח זה, כעשר דקות, ולבקר במצדה המתחדשת: בבור המים הדרומי, בתצפית המחודשת מהמצודה הדרומית, בארמון המערבי שתקרתו שוחזרה ועוד. בדרך למצדה, מומלץ לעצור לתצפית נוף מרהיבה מגבעת גורני אל קניון נחל צאלים. העלייה בדרך עפר מצפון לכביש.
- מצפון־מערב לתל ערד עולה כביש 80 המוביל להר עמשא, ליער יתיר ולסוסיא. ניתן לעלות לתצפית מרהיבה מהר עמשא (צמוד ליישוב) אל מדבר יהודה, ים המלח והרי מואב.
- הר עמשא - שמורת טבע ייחודית מאופיינת במגוון צומח עשיר. את השמורה חוצה דרך רומית קדומה העוקבת אחר דרך האבות המקראית. הדרך יורדת לכיוון היישוב דראג'את (טיול רגלי מענין המחייב התארגנות ברכבים) - השביל מסומן.
- ממערב לתל ערד - נמצא גם גן לאומי תל באר שבע, אתר מורשת עולמית, ובו שרידי עיר מקראית על כל מאפייניה: שער העיר, מחסנים, חומת

מטרים בולטת מקו החומה מעין בליטה בנויה שעיצבה את מתארה החיצוני של החומה. בתוך המצודה נתגלו מבני מחסנים, מקדש, מאגר מים חצוב בסלע, נקבה חצובה וארכיון אוסטרקונים של אלישיב בן אשיהו מפקד המצודה האחרון.

המקדש היהודאי - באגף הצפון־מערבי של המצודה, נחשף מקדש יהודאי יחיד במינו ששטחו כ־400 מ"ר. המקדש, שראשיתו בימי הממלכה המאוחדת, התקיים כמה מאות שנים, ככל הנראה עד הרפורמות הפולחניות של חזקיהו או יאשיהו מלכי יהודה. המקדש בנוי בציר מזרח־מערב. הכניסה אל המקדש היא ממזרח, אל חצר רבועה ומרוצפת אשר במרכזה עמד מזבח קורבנות רבוע. המזבח נבנה מאבני גוויל ובמרכזו אבן צור גדולה שעליה הוקרבו הקורבנות.

מן החצר ניתן היה לעבור אל ההיכל שבו, על פי התיאור המקראי, עמד שולחן לחם הפנים והמנורה. ממרכז ההיכל עלו שלוש מדרגות אל הדביר, הוא "קודש הקודשים" של המקדש.

משני צדי פתח הדביר מצויים שני מזבחות קטורת, ובאגפו המערבי ביותר של הדביר נתגלו שתי מצבות אבן המייצגות ככל הנראה העתק קדום של לוחות הברית. בחפירות הארכיאולוגיות המתנהלות בשנים האחרונות על ידי כותב שורות אלה במפעל המים של המצודה, נתגלה כי קיים קשר בין מפעל המים התת־קרקעי לבין המקדש שמעליו.

בתוך המקדש נתגלו אוסטרקונים (חרסים כתובים) ועליהם בין היתר שמות של משפחות הכהונה מרמות ופשחור, אשר ככל הנראה שירתו שם בקודש.

מערכת המים - מערכת אספקת המים של המצודה בערד נמצאת בימים אלה בעיצומו של מחקר ארכיאולוגי, ותקוותנו להמשיך את חשיפת המערכת ולהציגה לקהל הרחב. המערכת בנויה משני מאגרי מים גדולים וחצובים בסלע. האחד מצוי בתחומי המצודה (עיקרו מתחת למקדש), והשני מצוי מחוץ למצודה במדרון המערבי של תל המצודות.

בין שני המאגרים החצובים מחברת נקבה

העשיר, המגוון והחשוב ביותר של כתובות מימי המקרא שנתגלו עד כה בחפירות בארץ. הכתובות הן תעודות מסוגים שונים וביניהם מכתבים בענייני צבא ומינהל, הוראות אספקת מזון ומשלוחים שונים, הוראות מיסוי, רשימות שמיות, מלאי ותרומות למקדש ועוד. בין היתר נמצאו בחפירות גם כמה טביעות חותם עבריות וביניהן שלוש מחותמיו האישיים של אלישיב בן אשיהו מפקד המצודה האחרון.

חלק גדול מן האוסטרקאות נתגלו במכלול החדרים המזרחי הצמוד לחומה הדרומית ולכן כונה המקום: "בית אלישיב". הארכיון שהתגלה בבית אלישיב בן אשיהו מהווה עד היום מקור בלתי נדלה של מידע על ימיה האחרונים של ממלכת יהודה לקראת חורבן בית ראשון במאה השישית לפנה"ס.

חצובה העוברת מתחת לחומה המערבית של המצודה. הנקבה, שמקורה בלוחות אבן גדולים אשר הסתירו אותה מעין רואה, ואורכה הכולל היה כ־30 מטר, נועדה ככל הנראה להעביר עודפי מים מן המאגר הפנימי לאחר שהתמלא אל המאגר החיצוני. המשך חשיפת מערכת המים של תל המצודות יאפשר לקבל תמונה מקיפה על התמודדות אנשי המקום בתקופת המקרא עם הקשיים הנובעים מן המחסור במים בסביבה שחונה זו.

"כתובות ערד" ובית אלישיב - בתל המצודות בערד נתגלו במהלך החפירות כתובות רבות. מרבית הכתובות הן בדיו שחור על שברי חרסים (אוסטרקאות) וכתובות אחרות חרוטות. בסך הכל נתגלו בתל המצודות בערד כ־90 כתובות בעברית, כמספר זה בארמית ומספר כתובות ביוונית. "כתובות ערד" הן האוסף